

יסוד דין העדאה

דביר במברגר

מבוא

מצאנו בתורה דין של שור תם ושור מועד, כאשר בפשטות (לפחות להלכה) ההבחנה הבסיסית ביניהם מבוססת על השאלה, האם הנזק מצוי או לא. במאמר זה נברר, כיצד שור נעשה מועד, ומהי משמעות שינוי זה – האם מדובר רק בהגדרת הנזק כדבר מצוי, או שיש לכך משמעות נוספת, וכן מה פשר ספק הגמרא, האם ההעדאה היא 'לייעודי תורא' או 'לייעודי גברא'.

א. סוגיית פלגא נזקא קנסא או ממונא

המקום הראשון בו יש לבחון את משמעות ההעדאה הוא בסוגייה של פלגא נזקא קנסא או ממונא (טו, ב).

הגמרא (שם) דנה האם תשלום חצי נזק של שור תם הוא תשלום קנס, או תשלום ממון (מצד הדין). על שיטת רב פפא, הסובר "פלגא נזקא ממונא", מסבירה הגמרא שתם שוורים הם לא 'בחזקת שימור' – באופן עקרוני הבעלים היה צריך לשלם את כל הנזק במקרה ששוורו נגח, אלא "רחמנא הוא דחס עליה דאכתי לא אייעד תוריה". יוצא מכאן, שבאמת לא משתנה שום דבר מבחינת הסבירות, שהשור ייגח, בין השלב בו הוא תם לבין השלב שהוא מועד¹ – בשלוש הפעמים הראשונות יש 'הנחה' לבעלים שהוא משלם רק חצי נזק, אחרי שלוש פעמים נגמרות ה'הנחות' ומשלמים נזק שלם. ממילא, לפי שיטה זו, כל דין העדאה הוא להודיע שמכאן והלאה אין יותר 'הנחות'.

רב הונא בריה דרב יהושע חולק עליו וסובר ש'פלגא נזקא קנסא' – ומבארת הגמרא שלשיטתו שתם שוורים הם ב'חזקת שימור', כלומר השור לא אמור לנגוח, ואם נגח הרי שזה דבר לא צפוי. אחרי שלוש פעמים, השור יוצא מחזקת השימור, ולכן בעליו נדרש

¹ כמובן, ברוב הפעמים יהיה שינוי בסבירות שהשור ייגח, כוונת הדברים היא שהשינוי הוא לא קריטריון משמעותי לצורך העדאה.

לשלם מצד הדין. אם כן, יוצא שלפי שיטת רב הונא בריה דרב יהושע מהות ההעדאה היא שינוי טבעו של השור והוצאתו מחזקת שמור.

נעבור כעת לסוגיית ייעודי תורא וייעודי גברא, שם נעיין בהשלכות של מחלוקת זו.

ב. סוגיית ייעודי תורא וייעודי גברא

הגמרא (כד, א) מתלבטת בין שתי אפשרויות – האם ההעדאה של השור נועדה ל'ייעודי תורא' או ל'ייעודי גברא'. מה כוונת הגמרא? נתחיל עם פירוש המאירי לסוגייה.

המאירי מסביר (שם ד"ה ודבר זה), ששני צדדי הספק הם בדיוק שני הצדדים שהצגנו קודם – האם העדאה מעידה על שינוי מעמדו של השור מחזקת שימור, או שהיא רק מהווה את סיום ה'הנחות', ובעצם, האם 'פלגא נזקא קנסא' או 'פלגא נזקא ממונא'. אם 'פלגא נזקא קנסא', הרי שכל מטרת ההעדאה היא רק לשנות את טבעו של השור וזו בדיוק הכוונה ב'ייעודי תורא'. אולם, אם אנו אומרים 'פלגא נזקא ממונא', הרי שמטרת ההעדאה היא ל'השתמש' בשלוש הנחות – 'ייעודי גברא'. לפי שיטת המאירי, ה'הנחות' הן למעשה שלוש התראות בפני הבעלים על החובה לשמור את שורו לפני שידרש בתשלום מלוא הנזק. לכן אם התרו בבעלים פעם אחת על שתי נגיחות של שורו, הדבר ייחשב להתראה אחת, בלא תלות במספר הנגיחות של השור, שכן סוף סוף הבעלים הותרה פעם אחת ותו לא.

נראה שהתוספות חולקים על המאירי בנקודה יסודית. הגמרא מביאה נפקא מינה בין שיטת 'ייעודי תורא' לשיטת 'ייעודי גברא' – במקרה בו באו שלוש כיתות עדים אחרי שכבר השור נגח שלוש פעמים. לשיטת 'ייעודי תורא' השור מועד ולשיטת 'ייעודי גברא' לא. התוספות (ד"ה השתא) שואלים – גם אם נניח שאנחנו אומרים 'ייעודי גברא', אז נכון שהבעלים לא מועד – צריך שיתרו בו בין כל נגיחה ונגיחה, אבל סוף סוף השור כבר לא בחזקת שימור, ולכן צריך לשלם חצי נזק ממונא! התוספות עונים תשובה נקודתית שלא מצאנו חילוק בדין חצי נזק – מפני שהוא קנס במקום אחד הוא גם קנס במקום אחר.

נעיין בקושיית התוספות, עליה תמה הרש"ש – אם התוספות טוענים, שמפני שהשור כבר נגח שלוש פעמים הרי שעליו להתחייב מצד הדין ולא מדובר בקנס, מדוע התוספות

מחייבים בחצי נזק בלבד? אם השור כבר איננו בחזקת שימור, הרי שעל בעליו לשלם נזק שלם ולא רק את מחציתו!

נראה להשיב, שלשיטת התוספות רב הונא בריה דרב יהושע הסובר ש'פלגא נזקא קנסא' אינו חולק על דברי רב פפא, אלא מוסיף עליהם. גם לדעתו יש שלוש הנחות בפעמים הראשונות, אבל חוץ מזה קרן היא משונה, ולכן בשלוש הפעמים הראשונות התשלום הוא קנס. רב הונא בריה דרב יהושע מודה שהתורה חסה בשלוש הפעמים הראשונות, אלא שהוא טוען שהמעשה הוא גם משונה ולכן אמור להיות פטור לגמרי. נראה, כי רק אם אנחנו אומרים שיש הנחות, ה'משונה' גורם שיהיה פטור מלא – משונה הוא לא סיבת פטור בפני עצמה, הוא מועיל רק כאשר יש גם 'הנחות'². לכן, לפי שיטת התוספות, באמת אם שור מועד לנגוח אין זה מספיק – לבעלים יש שלוש 'הנחות' על נגיחת השור³.

לפי זה, מבוארים דברי התוספות (כד, ב ד"ה במכירין), שאם שור של ישראל נגח שור של נכרי, השור לא נהיה מועד על הנגיחה הזאת, שכן "אין העדאה מועלת אלא בבני חיוב" – מכיוון שתפקידה של העדאה אינו מסתכם בשינוי חזקתו של השור, יש צורך בנגיחות של בני חיוב – כאשר שור ישראל נוגח שור של כנעני לא יורדות ה'הנחות'.

לפי דברים אלו ניתן להבין את דברי רבנו פרץ בסוגייה נוספת. המשנה (לח, א) מתייחסת לשור של נכרי שנגח שור של ישראל, ואומרת שהוא חייב לשלם נזק שלם. מסביר רבנו פרץ, "שמא לא בא להקל בתם אלא בישראל דווקא". רבנו פרץ כאן מדבר להלכה, שפלגא נזקא קנסא, ולמרות זאת הוא מתייחס לחצי נזק כאל קולא – רק בישראל הקל ולא בנכרי, ולכן כאשר שור של נכרי נוגח שור של ישראל אנחנו לא מקלים והוא משלם נזק שלם. היינו, גם להלכה נפסק שחצי נזק הוא קולא⁴.

אם כן, ראינו עד כה שתי שיטות עקרוניות בהבנת הגמרא, שמלמדות אותנו על יסוד העדאה – לשיטת המאירי, הצד של ייעודי תורא אומר שמדובר בשינוי מעמד נגיחת השור מ'לא אורחיה' ל'אורחיה', ואילו לשיטת ייעודי גברא צריך רק להשתמש בשלוש 'הנחות'. לשיטת התוספות, בשני הצדדים צריך גם לשנות את ה'אורחיה' וגם לשנות את

² בהמשך נראה מקרה בו אין 'הנחות', אך המקרה משונה, ועדיין ישלם נזק שלם.
³ עיין בחידושי ר' ראובן (סימן א), שלפי הבנה דומה בדברי התוספות הסביר את דברי רבנו מנחם המובאים בתוספות בדף ב, ב.

⁴ אמנם, היה מקום לומר שכל מה שאמרו כאן התוספות הוא רק לשיטת ייעודי גברא – לשיטת ייעודי תורא באמת היסוד הוא רק ה'אורחיה' כמו שאמר המאירי. אמנם, מלשונם של התוספות לא נשמע כך – לא נראה שהם מדברים רק לשיטת ייעודי גברא, וכן לא נשמע כך מהמקורות האחרים שהבאנו, בהם יוצא כי זאת היא שיטת התוספות.

השימוש ב'הנחות', והמחלוקת היא טכנית בשימוש ב'הנחות' – האם כדי להשתמש צריך שביט דין יתרה באדם, או מספיק שביט הדין אומר לפני הנגיחה הרביעית לבעלים שהשור נגח כבר שלוש פעמים⁵.

בהמשך נראה שרש"י סבר באופן עקרוני כשיטת המאירי, שההעדאה מעידה על שינוי בהתנהלות הבהמה. אם כן, לשיטתו יש להסביר מה הוא הצד של 'יעודי גברא'. רש"י לא כותב כמו המאירי, שכל הדין כאן הוא רק לשיטת פלגא נזקא ממונא, ולכן קצת קשה להגיד דבר זה בשיטתו.

נראה להסביר, שרש"י הבין שמאן דאמר ייעודי גברא סובר באמת כשיטת התוספות, שיש צורך גם לשנות את ה'אורחיה' וגם "להשתמש" ב'הנחות', אך הוא פוסק להלכה את הבנת ייעודי תורא, שמצריכה רק שינוי ב'אורחיה'. בדברי רש"י⁶ ניתן לראות, שהוא הבין, שמסקנת הסוגייה היא 'יעודי תורא', ולא שהגמרא נשארה בספק, ככל יתר הראשונים, לפיכך במקומות אחרים במסכת (בהם נעיין בהמשך) רש"י מתייחס אך ורק לשיטת 'יעודי תורא'.

שיטה שלישית מובאת ברבנו פרץ (כד, ב ד"ה במכירין). שואל רבנו פרץ – על הצד של 'יעודי גברא', אם כדי לחייב את הבעלים בתשלום נזק שלם צריך שהוא יהיה מועד על נזקי בהמותיו, הרי שחייב זה ייתכן רק בפעם החמישית ולא בפעם הרביעית – אנחנו צריכים שהבעלים יהיה עברייך שלוש פעמים, כלומר ששלוש פעמים יעבור על התראת בית דין. בנגיחה הראשונה הבעלים לא עבר על התראת בית דין, ולכן רק החל מהנגיחה השנייה אפשר להתחיל לספור, וממילא רק בנגיחה הרביעית הוא נהיה 'עברייך', ולכן בפעם הבאה ישלם נזק שלם! משיב רבנו פרץ, שאכן כבר בנגיחה הרביעית הבעלים עבר על ציווי בית דין – ברגע שהבעלים לא שמר על שורו, הוא כבר עבר על ציווי בית דין, ולכן הוא מועד וישלם נזק שלם כבר בנגיחה הרביעית.

מכאן ניתן לראות, שבניגוד לתוספות (ד"ה אי ליעודי) שפירשו ל'יעודי גברא' 'שיודיעו

⁵ מצאנו מחלוקת בין רש"י לתוספות (תוספות כג, ב ד"ה ולא) בשאלה, האם יש צורך להעיד בבעלים לפני הנגיחה הרביעית או לא – האם יש צורך שהבעלים ידעו שהשור שלהם נגח כדי לחייב אותם בפעם הבאה או שלא. נראה שמחלוקת זו לא קשורה לדינונו – אפשר היה להסביר את היסוד של דברי התוספות, שצריך שלוש הנחות, גם אם הם היו סוברים כמו רש"י – אפשר להבין שהשימוש בשלוש הנחות נעשה גם בלי כל בית דין, ובאמת, כך נראה שסובר הרשב"א – בדברי הרשב"א נראה מוכרח שהוא סובר כשיטת רש"י (כך יוצא מדבריו בדף לו, א ד"ה שור, שאומר שרק לשיטת ייעודי גברא צריך בית דין), ומאידך בסוגיית העדאה לצוררות, שנראה בהמשך, סובר הרשב"א כדברי התוספות.

⁶ להרחבה בעניין זה ובשיטות הראשונים בשאלה זו עיינו בדברי רבנו פרץ (כד, א ד"ה במכירין).

בכל פעם שנגח שורו וישמרנו" – כלומר שפירשו את המונח 'לייעודי' מלשון ידיעה של הבעלים על נזקי שורם, ורק בכך תנוצל ה'הנחה' על מחצית הנזק, לשיטת רבנו פרץ, לפי התפיסה של 'ייעודי גברא' צריך שהבעלים יהיה מועד – 'לייעודי' מלשון העדאה, שהבעלים יוחזק להיות עבריין.

אולם, נראה כי רבנו פרץ לא חולק על סברת התוספות, אלא מוסיף קומה נוספת על גביה – ראינו כי רבנו פרץ מתייחס לחצי נזק כאל 'קולא', והסברנו את הדברים על פי דברי התוספות. לכן מסתבר לומר, שרבנו פרץ רק מוסיף קומה נוספת – בצד של 'ייעודי גברא', צריך גם שהבעלים יהיה מועד, כלומר שהבעלים יהיה עבריין.

כעת נעבור לעיין בסוגיות נוספות, בהן באה לידי ביטוי מחלוקת זו, ושם ניווכח גם כי שיטת רש"י דומה לשיטתו של המאירי.

ג. סוגיית ירוקא

המשנה (מד, א) מביאה מקרה ששור התחכך בכותל, והלה נפל על אדם והרגו. שם, הגמרא מביאה מחלוקת בין רב לשמואל, האם פטור ממיתה וחייב בכופר או שמא פטור גם מכופר וגם ממיתה. ישנו דין, שאם שור הורג שלא בכוונה הוא פטור מסקילה, ונחלקו האמוראים (מג, א) האם שור שפטור ממיתה פטור גם מכופר. רב כאן סובר כשיטת רבה, האומר שאם אין השור בסקילה אין הבעלים משלמים כופר⁷.

אמנם, הגמרא (מח, ב) מביאה מקרה של בהמה שראתה עשב על שפת בור, נפלה לתוכו והרגה אדם, שם אומר רב עצמו, שהבעלים משלמים כופר על אף שהשור לא נסקל. לכאורה, יש כאן סתירה מפורשת – הרי רב אמר שאם השור לא נסקל אי אפשר לחייב כופר.

רש"י (מח, ב ד"ה דחזא) מתרץ את הסתירה, ואומר שיש כאן העדאה אחרת – העדאה לעשות מעשה לא בכוונה. במקרה בדף מח הבהמה עשתה שלוש פעמים מעשה לא בכוונה – לכן היא מועדת לעשות את המעשה שלא במתכוון. במקרה הזה, היא משלמת כופר גם כאשר היא לא נסקלת – כשם שמצאנו בחיוב רגל, שחל חיוב כופר, על אף שהבהמה לא נסקלת. לעומת זאת, המקרה בדף מד הוא מקרה בו הבהמה עשתה שלוש

⁷ כך מפורש בדברי רש"י (שם, ד"ה ורב).

פעמים פעולה בכוונה – לכן היא מועדת כמו כל שור שנוגח, ולכן לא ייתכן שהיא תשלם כופר אבל לא תסקל.

התוספות מקשים על שיטת רש"י מספר קושיות, אולם כרגע נתמקד בקושייה האחרונה. לפי שיטת רש"י, כל ההעדאה היא לעשות דבר שלא בכוונה, ולכן, לפי שיטתו, גם אם לא היה אדם בבור בשלוש הפעמים הראשונות, השור נהיה מועד. בלשונם של התוספות:

ולפירושו צ"ל דהא דקאמר הכא במועד ליפול על בני אדם בבורות לא הזכיר בני אדם אלא בשביל אחרונה דבג' הראשונות לא חיישינן אלא שיהא מועד ויעשה אורחיה להפיל עצמו בבור לאכול הירק.

(תוספות מח, ב ד"ה דחזא ירוקא)

למה דבר זה נכון בשיטת רש"י? נראה שניתן להבין זאת מתוך לשונם של התוספות – הם מבינים שבשיטת רש"י "לא חיישינן אלא שיעשה מועד" – כל מה שמשנה לנו זה שהוא יהפוך להיות ממשונה ל'אורחיה'. אם זה מה שמשנה, לא חשוב, האם הוא הרג אדם או לא – כל מה שמשנה לנו זה השינוי של ה'אורחיה'. נראה שהסיבה לכך ברורה – אם אנחנו מבינים כפירוש התוספות, שיש צורך בשלוש פעמים כשימוש ב'הנחות', הדבר הזה לא נכון, כאשר השור עושה את הפעולה לא בכוונה – אם הפעולה לא בכוונה, אין כאן אשמה של הבעלים, ולכן לא מדובר בהעדאה. מטעם זה, טוענים התוספות – לשיטת רש"י הדרישה היא שהשור יהיה מועד, ולכן לא משנה לנו האם הוא הרג בפועל או לא, אלא האם הפעולה הזו נעשתה.

ואם הדבר כן, רש"י סובר כשיטת המאירי, וכל יסוד העדאה הוא רק הוצאה מ'חזקת שימור'. נראה, שניתן להבין על פי זה מחלוקת נוספת בין רש"י לתוספות.

ד. סוגיית העדאה לצרורות

במסגרת סוגיית צרורות מביאה הגמרא כמה שאלות של רבא בנוגע לדין צרורות. אחת מהן היא האם יש העדאה לצרורות – ההתלבטות נובעת מזה, שמצד אחד בצרורות משלמים חצי נזק, אבל מצד שני מדובר במקרה שהוא מראש 'אורחיה' (יח, ב).

רש"י (יח, ב ד"ה אלא) מקשה – אם צרורות הם 'אורחיה', איך ייתכן לעשות להם העדאה? לכן מפרש רש"י, שמדובר בצרורות משונים. התוספות (יח, א ד"ה במועד)

חולקים עליו, וכותבים – "לאו פירכא הוא כיון דדמייה רחמנא לקרן בחצי נזק שייכא ביה העדאה". במה הם נחלקו?

נראה, כי המחלוקת שראינו קודם, היא בדיוק אותה המחלוקת פה. לשיטת רש"י, כל העדאה היא רק להפוך את פעולת השור מדבר שהוא 'בחזקת שימור' לדין של 'אורחיה', ולכן לא ייתכן שתהיה העדאה לצרורות כמו שהן. לעומת זאת, התוספות סוברים שיש אפשרות כזאת – מפני שהתורה דימתה את צרורות לקרן, יש כאן שלוש 'הנחות'. בעצם, לפי התוספות שאלת הגמרא היא האם בצרורות משלמים חצי נזק מאותו דין שבקרן משלמים חצי נזק לפי היסוד של 'פלגא נזקא ממונא' (יסוד שקיים גם ל'פלגא נזקא קנסא', כמו שבואר), או שיש כאן דין אחר שגורם לתשלום חצי נזק.

לפי דברינו, נוכל להבין יותר גם את דברי המאירי בסוגייה. לדבריו (יח, ב ד"ה תרנגול), ספק הגמרא בכל הסוגיות אחד הוא – האם צרורות הם רגל או קרן. נראה, כי לפי דברי המאירי, ספק הגמרא הוא בעצם, האם צרורות הם דבר משונה – מה שאומרת הגמרא שצרורות זה 'אורחיה', זה רק על הצד שצרורות הם רגל. על הצד שצרורות הם קרן, הם משונים, ולכן הם ניתנים להעדאה. אם כן, ניתן לראות בדברי המאירי, שבאמת רק אם אנחנו אומרים שצרורות זה דבר משונה ניתן להעיד את הפעולה הזאת.⁸

סיכום

נחלקו הראשונים בהגדרת מועדות. לשיטת רש"י והמאירי, כל היסוד של מועדות (להלכה שאנחנו אומרים 'פלגא נזקא קנסא') הוא רק הוציא את השור מ'חזקת שמור'. לשיטת התוספות, יש תוספת נוספת על זה – בנוסף להפיכת השור לנגחן, לכל שור יש שלוש 'הנחות' – גם אם השור מועד לנגוח, כל עוד הוא לא נגח שלוש פעמים עדיין יהיה חיוב של חצי נזק. חיוב זה אמור להיות חיוב של ממון (כמו שקיים לשיטת פלגא נזקא ממונא), אלא שלא חילקו. רבנו פרץ מוסיף על זה עוד קומה, ומסביר שלפי הצד של ייעודי גברא צריך שגם הבעלים יהיו מועדים – שהבעלים יהיו פושעים לעבור על ההתראות.

⁸ אמנם, הפעולה שבהמה עושה כדי להתזו את הצרורות היא פעולה מצויה, אבל התוצאה אינה מצויה – לא מצוי שמהעפת האבן תקרה תוצאה של שבירת כלי. כאן שאלת הגמרא היא האם אנחנו דנים לפי התוצאה או לפי הפעולה בהגדרת משונה – אם אנחנו מסתכלים על התוצאה יש לנו כאן מקרה משונה, ולכן ניתן להעיד אותו. ועיינו בברכת אברהם (יז, ב ד"ה עגלה מושכת בקרון), שהסביר ששאלה זו היא מחלוקת ראשונים, אך לפי דברי המאירי נראה שזה הוא ספק הגמרא.